

1.

Rudolf Steiner architectuur

Ontwikkelingswegen, Deel 1: Proloog

Piet Sieperda (voorpublicatie januari 2025)

In de decennia na de tweede wereldoorlog kreeg het tweede Goetheanum een steeds grotere bekendheid en ontwikkelden architecten daar een bijzondere interesse voor. Zij zagen zich echter voor de grote opgave gesteld om helderheid te krijgen over de architectonische intenties van Steiner.

Nu door Roland Halfen de documentatie uit de nalatenschap van Rudolf Steiner in twee delen gepubliceerd is, ligt alle materiaal op tafel (* **1**). In het eerste deel vinden we tekeningen, plattegronden, doorsnede's, foto's en teksten. Het materiaal over het eerste Goetheanum neemt daarbij de meeste plaats in. Daarna komt het tweede Goetheanum. Aan het Johannesgebouw wijdt Halfen meer dan zestig pagina's.

Het Johannesgebouw

De relatief uitgebreide aandacht voor deze voorloper van het Goetheanum zou een verkeerde indruk kunnen wekken. Toch is het bijeengebrachte materiaal heel interessant. Zo spreekt het de veronderstelling tegen, dat Steiner een flinke dosis bemoeienis heeft gehad met het Johannesproject in München. Wel leverde Steiner aan het Johannesgebouw in München het idee voor de plattegrond van een dubbele cirkel, als geometrische representatie van het evenwicht tussen de werkzame krachten in mens en wereld. Steiner liet het echter aan het initiatiefcomité en de aangetrokken architect over om dit verder naar eigen inzicht uit te werken. Hij had er zelf ook geen tijd voor. Het project lag niet binnen zijn competenties en verantwoordelijkheden. Wel was voor hem de plattegrond van zaal en toneel belangrijk. In die jaren was het kennelijk nog niet opportuun om je druk te maken over stilistische kwesties. De jonge architecten deden wat binnen hun bereik lag.

Bij het ontwerp van het Johannesgebouw in München hebben we te maken met een eenvoudige uitvoering van een classicistisch gebouw. We kunnen deze stijl goed aflezen aan een fraaie tekening uit december 1912 (**afb. 1**). Het Classicisme straalt er vanaf!

Naar Dornach

Pas eind 1912 wordt Steiner echt betrokken bij het project door een vraag van tandarts Emil Grosheintz uit Basel, die iets had gehoord over problemen met het Johannesgebouw in München. De overheid wilde daar geen bouwvergunning voor afgeven.

Vlakbij zijn vakantiehuisje in Dornach had tandarts Emil Grosheintz recent een groot perceel gekocht. Bij Halfen treffen we een interessant document aan:

„Nelly Grosheintz (1873 -1955), vrouw van de tandarts, doet in haar memoires verslag van het gedenkwaardige bezoek, waarbij Steiner de heuvel in Dornach van dichtbij bekeek, en van het daaropvolgende gesprek met het echtpaar Grosheintz in Bazel:

"Nadat in de herfst van 1912 in Bazel de voordrachtenreeks was gehouden over het evangelie van Marcus, zou mevrouw von Sivers daar uitrusten met haar zus en met mevrouw Waller, terwijl Dr. Steiner in Barr (Elzas) Edouard Schuré wilde bezoeken en in Graubünden Christian Morgenstern. Daarna zou hij verder reizen naar Italië. Tot ieders verbazing verbleef Dr. Steiner echter in Dornach, wandelde kriskras door het hele gebied en verkende zelfs alle grotten van Arlesheim.

*Toen bezocht hij ons in Bazel en daar ontstond het volgende gesprek: Dr. Steiner zei: "Wat bent u eigenlijk van plan met dit land te gaan doen?" Dr. Grosheintz antwoorde: "Toen ik het kocht, zei ik tegen mijn vrouw dat de toekomst me wel zou leren waarom ik zoveel land moest kopen." Ik zei toen: "Ik zou hier het liefst een soort school in de natuur willen bouwen waar kinderen op een goede manier kunnen opgroeien." We wisten van de belemmeringen in München en daarom antwoordde mijn man: 'Dornach doet niet aan bouwvergunningen.' – 'En Bazel heeft een gunstig theosofisch karma', voegde dr. Steiner daar aan toe. Hij vertelde ons toen over de herhaalde pogingen in München, waardoor ze alleen maar tijd verloren, en zei toen wat hij nog zo vaak zou herhalen: "Tijd hebben we niet meer." "Nou," zei mijn man, "als je dit land nodig hebt, hier is het!". “ (*2)*

De belangrijkste elementen hieruit zijn:

1. Steiner was op doorreis naar kennissen in de Elzas, Graubünden en Italie, deed dat echter niet, maar bleef in het gebied rond Dornach en Arlesheim. Al wandelend verkende hij

de omgeving en zal ook meer dan eens het mogelijke bouwterrein in ogenschouw hebben genomen om de geschiktheid ervan te beoordelen.

2. Op deze plek was geen bouwvergunning nodig. Daar was men in deze kleine gemeente nog niet aan toegekomen. Bestuurlijk liep men daar achter bij de ontwikkelingen. Door verbeterde weg- en met name spoorverbindingen en de opmars van het automobiel, was deze omgeving een vestigingsdoel geworden voor rijke mensen uit de stad Basel, tot welke groep ook de familie Grosheintz behoorde. Zoals elders in de regio deden landbezitters ter plekke hun voordeel met de verkoop van hun grond. Deze verandering vonden ze acceptabel. Dat was een relatief langzaam proces. In 1913 was men daar al wel aan gewend. Het bracht ook winst voor de boeren, die stukken land door de nieuwe ontwikkelingen goed te gelde konden maken. Men moet welwillend zijn geweest om de grond te verkopen.

Emil Molt

Ook in de aantekeningen van Emil Molt verschijnt een mooi beeld van de overgang naar Dornach:

“Met grote spijt gaf de groep (de Johannes Bouwvereniging) in 1913 de poging op om een cultureel centrum in München te vestigen. Maar het geluk lachte hen toe, want een zekere Emil Grosheintz en een groep vrienden schonken de initiatiefnemers een groot stuk grond op de heuvels bij het dorp Dornach aan de voet van de Zwitserse Jura. Deze locatie was in alle opzichten zeer gunstig te noemen en toen (een jaar later) de oorlog uitbrak was het duidelijk dat Dornach de antroposofen een prima onderkomen kon schenken.

*Steiner maakte een schetsontwerp voor het gebouw zoals hij zich dat voorstelde en de plannen voor de grondsteenlegging werden gemaakt. Emil ging naar Zwitserland om het stuk grond te bekijken. Hij trof een mooi, goed verzorgd terrein aan op een groene heuvel. Op discrete wijze kochten de vrienden kleine stukjes aangrenzend land. Ze hielden rekening met de gevoeligheden van de omwonenden en van de rijke families uit Bazel die in het gebied hun buitenverblijven hadden. Ook Emil kocht een klein stukje grond, maar toen de bouw geld nodig had, verkocht hij het weer (*3).*

Het slotaccord van het Johannesgebouwproject in München is vastgelegd in de schriftelijke bevestiging van de afwijzing van de bouwaanvraag, gedateerd 12 januari 1913 (*4).

Het bouwcomitee kwam naar Dornach en maakte in die winter al snel een beslissing. Doordat hier geen bouwvergunning nodig was, overkwam de groep het gevoel hier tempo te kunnen maken. Men hield het besluit alleen nog een aantal maanden onder de pet, zodat vrienden zonder ruchtbaarheid nog meer aangrenzende stukken grond konden aankopen. Het terrein dat Grosheintz schonk, werd op deze manier in oppervlakte verdubbeld. De bekendmaking vond vervolgens plaats in mei van dat jaar.

In die tijd moet ook het besluit genomen zijn om het hele project in hout te gaan uitvoeren. Helaas geeft Halfen hier geen verklaring voor. Wel meldt deze dat Steiner hier niet in betrokken werd. Het was de volledige verantwoordelijkheid van het bestuur van de Johannesgebouwvereniging. Steiner moest zich daar noodgedwongen toe verhouden. Hij maakte van deze beslissing handig gebruik door de houtsoorten van de zuilen in overeenstemming te brengen met zijn plan voor de planetenzuilen. Steiner bleef vriendelijk. Pas in 1923 kwam hij er mee naar buiten dat het niet zijn keuze was, volgens Halfen:

„Terugkijkend zei Steiner dat de keuze om in hout te bouwen niet van hem was gekomen, maar van het bestuur van de Johannesbouwvereniging; in feite heeft hij beide mogelijkheden opengelaten aan de bouwvereniging, die vervolgens voor hout heeft gekozen.

Steiner: „Er werd voor hout gekozen, omdat men toen op het standpunt stond zo idealistisch mogelijk te werk te willen gaan. (...) Het idealisme van degenen die mij de opdracht gaven om in hout te bouwen, verdient daarvoor toch de grootst mogelijke waardering.“
(*5).

In de eerder geciteerde, dagboeknotities van Emil Molt, komt een volgend fenomeen ter sprake: er kwamen andere leden, die in de nabijheid van het project grond wilden kopen om er een huis te kunnen bouwen. Om prijsopdrijving te voorkomen, werd dit al snel vanuit een kleine groep geregeld.

Erkenning

Rudolf Steiner ontwikkelde vanaf het moment dat het plan voor een Johannesgebouw in Dornach werd voortgezet, een persoonlijke leerweg tot aan het uiteindelijke ontwerp van het tweede Goetheanum. Met dit gebouw viel hem veel erkenning ten deel in de algemene geschiedenis van de bouwkunst, temidden van een kleine groep pioniers van het moderne bouwen aan het begin van de twintigste eeuw.

In *“A history of modern art”* van H.H. Arnason treffen we Steiner aan onder het hoofdstuk *“Expressionist architecture”* tussen Louis Sullivan, Peter Behrens, Erich Mendelsohn en andere pioniers:

“Veel architecten – met name in Duitsland en Nederland - waren beïnvloed door de geest van het expressionisme in de jaren 1920. De onderwijskundige, filosoof en occultist Rudolf Steiner – hoewel niet opgeleid als architect – produceerde opmerkelijke voorbeelden van utopistische architectuur met zijn Goetheanum 1 en 2.” Dit laatste noemt Arnason: *“...een enorm bouwkundig monument van beton dat terugblijkt op Gaudi en vooruitblijkt op de gedurfde hedendaagse architectuur.” (*6)*

Ook de specifiek aan architectuur gewijde *Phaidon-atlas* uit 2012 van D. Ibanez Lopez *“20th-century World Architecture”* besteedt aandacht aan het tweede Goetheanum: *“Architect Rudolf Steiner, voltooid 1928” (*7).*

Naast de foto's en bouwtekeningen laat de tekst weten dat *“...de holle betonnen vormen een weerspiegeling zijn van de kalkstenen rotsen van het Juragebergte.”* En verder: *“De architect heeft de voltooiing niet kunnen meemaken van het gebouw, waarvan alleen de buitenkant naar zijn ontwerp is gebouwd: een innovatieve betonnen structuur.”* Steiner zou het liefst ook het voorafgaande eerste Goetheanum van beton gebouwd hebben, *“...maar de leden van zijn Antroposofische Vereniging hadden hem dit afgeraden.”* Steiners belangstelling voor Goethe's plantenmetamorfose zou bepalend geweest zijn voor zijn voorstelling, *“...dat de ontwerpen van zijn bouwwerken op een vergelijkbare manier zouden groeien. Het*

was zijn bedoeling dat de vorm zou beantwoorden aan de activiteiten binnenin het bouwwerk.”

De aldus ontstane, gebogen vormen worden beschreven als *“organisch”*. Ook wordt vastgesteld dat er een geleidelijke verandering plaatsvond na het ontwerp van het eerste gebouw, waarbij *“...de aandacht gericht was op het interieur”*. Bij het tweede gebouw is juist *“...het exterieur expressief, wat de indruk geeft dat het gebouw binnenste buiten is gekeerd.”* De pijlers worden beschreven als *“... vertikale elementen die aan de bovenkant uitkragen.”* Van het interieur wordt vermeld dat het podium vierkant is, terwijl de aansluitende zaal de vorm van een trapezium vertoont. (*7).

Het ontwikkelingsjaar 1914

Het lijkt erop dat Rudolf Steiner zich in 1913 in Dornach vooral met de praktische voorbereidingen van het bouwproject bezighield. Dit werd afgesloten met de totstandkoming van de maquette in februari 1914.

Begin 1914 spreekt Steiner over de vorming en de vormgeving van de nieuwe antroposofen-kolonie. Hij heeft op dat moment (*Berlijn, 23 januari 1914, *8*), nog geen helder omschreven idee van de nieuwe bouwstijl.

Hij wil kopers van percelen op generlei wijze hun vrije keuze voor gekozen bouwstijlen afnemen, maar pleit ervoor niet al bestaande stijlen naar de kolonie te importeren; die zouden detoneren bij het nieuwe wat wij hier zouden moeten nastreven.

Bij Halfen vinden we: een nadere toelichting op het dilemma dat hier speelde: :

“Van meet af aan had Steiner herhaaldelijk benadrukt dat de constructie van een gebouw ten dienste van de antroposofische beweging niet kon worden gedelegeerd aan een architect die zich liet leiden door de gebruiken van de tijd, maar op een consequente manier moest worden ontworpen vanuit de bronnen van de antroposofie.

Aan de andere kant had Steiner bij herhaling duidelijk gemaakt dat zo'n gebouw niet op zichzelf mocht staan, maar op een productieve manier moest aansluiten bij de geschiedenis van de architectuur, om vanuit een bewust inzicht in de loop van de menselijke ontwikkeling de volgende stap te kunnen zetten, passend bij de behoeften en mogelijkheden van de moderne mens. Dit in plaats van reeds

*bestaande, aan de buitenkant zichtbare motieven over te nemen, zoals dat in de 19e eeuw het geval is geweest met het classicisme, de neoromantiek, de neogotiek en de neorenaissance (*9).*

In de loop van 1914 wordt - als we dat jaar in haar geheel overzien - de weg gebaad naar een nieuwe bouwstijl. Dit jaar staat in het teken van de aandacht voor de nieuwe toekomstige architectuur en het nadenken daarover. In 1914 vindt de conceptontwikkeling plaats die nog aan het einde van ditzelfde jaar wordt afgerond.

De architectuur is, als een vorm van ruimte-kunst, in de loop van dat jaar onderwerp van een tiental voordrachten. Na de besproken voordracht in Berlijn over stijlsuggesties voor de kolonie, komt er in juli een kleine reeks over de geschiedenis van de bouwkunst door de verschillende cultuurperiodes heen. De titel: „*Wege zu einem neuen Baustil*“ (*10). In oktober volgt een tweede cyclus: „*Der Dornacher Bau*“ (*11). Op dat moment is het werk in Dornach al behoorlijk gevorderd. Toelichtingen op het nieuwe gebouw vormen in deze cyclus dan ook de hoofdmoot.

De vierde voordracht in deze serie - van 24 oktober 1914 - blijkt bij nader inzien en met onze kennis van het nieuw beschikbare materiaal een belangwekkende ontdekking. De nieuwe architectuurgedachte die Rudolf Steiner twee maanden later, op 29 december, formuleert en die behoorlijk ingewikkeld is, heeft hier haar oorsprong. Deze vierde voordracht van „*Der Dornacher Bau*“, behandelt in een rustig betoog de belangrijkste basiselementen. Centraal staat daarbij het menselijk lichaam en hoe we daarmee zelf de zwaartekracht kunnen voelen. Hier begint in feite een kleine architectuurcursus.

In de drie voordrachten aan het einde van 1914 - ons onderzoeksjaar - vinden we deze cursus: te weten op 24 oktober, 21 november en 29 december. Rudolf Steiner zet daar een punt, hij komt er in de latere jaren niet meer op terug. Voor een vervolg kunnen we dan beter naar de gerealiseerde gebouwen kijken.

Wordt vervolgd in deel 2.

Afbeelding 1 uit DAW1, Abb 123, Seite 92:

Noten:

1. **Rudolf Steiner, Das Architektonische Werk, Band 1, GA K 1-10, 57, Dornach, 2022 (hierna DAW1 te noemen); Band 2, GA 0K 27-40, Dornach, 2024 (hierna DAW2 te noemen).**
2. **DAW1, Seite 141. Ook in: Nelly Grosheintz-Laval, Die Feier der Grundsteinlegung zum ersten Goetheanum, in: Beltle, E., Vierl, K. (Herausgeber), Stuttgart 2001, Seite 143.**
3. **Sophia Christine Murphy, Emil en Berta Molt, oprichters van de eerste Vrije School, Den Haag 2019, p. 105.**
4. **DAW1, Seite 132.**
5. **DAW1, Seite 146. Ook in: Rudolf Steiner, Das Goetheanum in seinen zehn Jahren, GA 36, p. 327 NL vertaling Steiner-citaat uit: Rudolf Steiner, Vorm en beweging GA 36, Zeist 2003, pag, 122**
6. **H.H. Arnason, A history of modern art, London 1969, p. 151**
7. **D. Ibanez Lopez - Phaidon-atlas "20th-century World Architecture, New York 2012, page 380.**
8. **Rudolf Steiner, Gesichtspunkte zur baulichen Gestaltung der Anthroposophenkolonie in Dornach. Vortrag vom 23. Januar 1914 in Berlin. Ook in: Zur Geschichte des Joannesbauvereins und des Goetheanum-Vereins, GA 252 Seite 94**
9. **DAW1, Seite 241.**
10. **Rudolf Steiner, Wege zu einem neuen Baustil „Und der Bau wird Mensch“ , GA 286, Dornach 1982.**
11. **Rudolf Steiner, Der Dornacher Bau als Wahrzeichen geschichtlichen Werdens und künstlerischer Umwandlungsimpulse, GA 287, Dornach 1985.**